

משפטו של סוקרטס¹

שי פרוגל*

"הוטלתי ממש ביד האל על המדינה, כאילו על סוס גדול ואציל, שמפאת גדלו התעצל מעט, עד יש צורך לעוררו בדורבן כל שהוא"².

סוקרטס הועמד לדין על כך שלא עבד את האלים של המדינה (אתונה) ועל כך שהשחית את הנוער. משפטו הפך לאחד מן המשפטים המפורסמים בהיסטוריה. מפורסם, לא מפני שהשפיע באופן מכריע על החברה בה נערך ואף לא מכיוון שהוביל לתמורות מרחיקות לכת בתורת המשפט. משפטו של סוקרטס הוא משפט מפורסם, בעיקר מפני שהדיאלוגים של אפלטון הפכו לאחד הטקסטים החשובים ביותר של תרבות המערב. העובדה ההיסטורית שהדיאלוגים האפלטוניים הפכו לטקסט כה מרכזי בתולדות הפילוסופיה, הפכה משפט זה למשפט המוכר לכל איש משכיל במערב. אפלטון, שמנציח בדיאלוגים אלה את פעילותו של מורהו הנערץ סוקרטס, מוצא לנכון להכליל ביניהם את נאום ההגנה (אפולוגיה) של סוקרטס בפני בית המשפט האתונאי. מה טעם מצא אפלטון להכליל בקרב דיאלוגים שדנים בנושאים פילוסופיים את נאום ההגנה המשפטי של סוקרטס? מהו הלקח הפילוסופי הטמון בנאום שהוצג בפני ערכאה משפטית?

על שאלות אלה מנסה חיבור זה להשיב.

הדיאלוג האפלטוני, לכאורה שיחה ביקורתית. סוקרטס, לכאורה דמות אמיתית. נביא ללא נבואה. איש האמת הנרדף על דבקתו בחיפוש אחר האמת. אדם שכוח דמוני דובר אליו מתוך נפשו ואל נפשו. איש שזנח לחלוטין את הבלי העולם הזה לטובת שליחותו הקדושה להיות "זובב על צוואר הבקר".

* ד"ר לפילוסופיה, מרצה באוניברסיטת תל-אביב.
1 חיבור זה מתייחס בעיקרו לנאום ההגנה של סוקרטס, כפי שהוא מופיע בכתבי אפלטון. משפטו של סוקרטס עצמו אינו מתועד בתזכירים רשמיים. קיימות שתי עבודות הנושאות את הכותרת "נאום ההגנה של סוקרטס". האחת של כסנופון (Xenophon) והשנייה של אפלטון. כסנופון עצמו לא נכח באתונה בזמן המשפט, ולכן גרסתו נחשבת לפחות מהימנה בעיני החוקרים (כסנופון כתב אותה כחמש-עשרה שנה לאחר המשפט עצמו). אך אף גרסתו של אפלטון, שכנראה כן נכח במשפט, איננה אלא שכתוב אפלטוני ולא תיעוד היסטורי רשמי. ראו לעניין זה: P.C. Wilson *The Living Socrates: The Man Who Dared to Question, as Plato Knew Him* (Maryland, 1975) 96; J.B. Bury "Socrates Not Unjustly Condemned" *The Socratic Problem: The History – The Solution: From The 18th Century to The Present Time*, 61 Extracts from 54 Authors in their Historical Context (Amsterdam, M. Montuori ed., 1992) 223.

2 מתוך דברי סוקרטס ב"אפולוגיה". אפלטון כתבי אפלטון (תש"מ, כרך א) 224.

הדיאלוג האפלטוני, לכאורה שיחה ביקורתית למעשה מחזה מבוים היטב.³ הגיבור הוא סוקרטס. דמות כריזמטית, האנשה ספרותית מזוקקת של האידאל הביקורתי. רגע השיא הוא המוות ההרואי, הרואי ולא טרגי. הגיבור איננו מתוודע לאנושיותו כבטרגדיה אלא מעיד, במעשיו ובדיבוריו, על כך שהתגבר על אנושיותו. השאיפה להיות אל מוגשמת ולא מבוקרת, חטא הגאווה (ההיבריס) נבלע אל תוך רטוריקה מצטנעת של האיש שאיננו יודע. מיתוס הנבנה ביד אמן ספרותית, ההופכת אתוס מופשט לדמות מעוררת הזדהות החומקת כליל מן המחשבה הביקורתית.

הנה הוא עומד אל מול בית הדין האתונאי. היכן התיאור של פניו? של גופו? של ידו הרועדת וזיעתו הקרה? מדוע לא מתוארת אשתו מרידה ובוכה? איה ילדיו? ובכל זאת נראה שמדובר בתיאור אמין ומהימן, והנה אף אנו סוקרטס העומד שם כבכל שיחה משיחותיו כשרק האמת לנגד עיניו. אך לרגע אנו עוצרים ומקשים, בוחנים את דבריו, לרגע אנו מסרבים ללכת שבי אחריו.

כפתח דבריו השמצה חריפה של מתנגדיו על כך שאינם דוברי אמת. לא כך אומר זאת סוקרטס. סוקרטס, בניגוד לדבריו, הוא נואם מיומן. או אולי נכון יותר לומר אפלטון, שהרי סוקרטס האיש אינו עומד כעת לפני בית הדין האתונאי אלא הוא דמות במחזה. אין הוא צריך לשכנע את שופטיו אלא את קוראי הדיאלוג האפלטוני, ויש בכך הבדל ניכר. ההכרה בכך שאפלטון מנסה לשכנע את הקורא, באמצעות דמותו של סוקרטס, מובילה לקריאה חדשה. אין הקורא עומד שוב עם סוקרטס אל מול רודפיו האתונאים, אלא עומד אל מול סוקרטס, בוחן בקפידה את האתוס שהוא מייצג. ליל המסכות תם ועמו סוקרטס בבחינת עובדה אל-היסטורית נעלם, כעת מתחיל תהליך הביקורת.

האתוס של האדם הזונח את כל חובותיו האזרחיות והמשפחתיות ומכפיף את כל אמונותיו לשיפוטו הפרטי עומד למשפט. סוקרטס עצמו מודה שחטא בכך, אך מפיו זה נשמע שונה, מפיו זה נשמע נעלה.⁴ לא נעמיד אותו בשלב זה למבחן מוסרי על כך שזנח את חובותיו כלפי משפחתו ולא נשאל בשלב זה על תאוות ההערצה הנרמזות מתוך מעשיו, נשאל אך ורק על העמדת השיפוט הפרטי כערך עליון ובלתי מתפשר. האם האשמתו בקלקול הנוער ובפגיעה באמונה הדתית הייתה כה מופרכת?⁵

3 Wilson, *supra* note 1, at p. ix, מלמד שאפלטון היה מחזאי, טרם החליט להפוך את הפילוסופיה לפרויקט חייו.

4 כך מנסח זאת סוקרטס: "ומפאת טרחתי זו לא היה לי פנאי לעשות דבר שראוי להזכירו לא בענייני המדינה ולא בענייני שלי, אלא שרוי אני בעוני למכביר בגלל עבודת האל": אפלטון, לעיל הערה 2, בע' 214.

5 העדות המהימנה ביותר לכתב האשמה המקורי כנגד סוקרטס מצויה בכתביו של דיאוגנס לארציוס (Diogenes Laertius):

"Meletus, son of Meletus, of the dame of Pitthus indicates Socrates, son of Sophraniscus, of the dame Alopecae, on his oath, to the following effect. Socrates is guilty (1) of not worshipping the gods whom the state worship, but introducing new and unfamiliar religious practices (2) and, farther, of corrupting the young.

בסצינת המשפט, כפי שהיא מתוארת על ידי אפלטון, מספר סוקרטס את הסיפור על ידידו כירפון (Chairephon) ועל מסעו לדלפי. כירפון, כך מספר סוקרטס, עלה לדלפי ושאלה אחת בפיו: היש חכם מסוקרטס האיש? כירפון הוא עד מהימן, מדגיש סוקרטס, אך סוקרטס הוא המעיד ולא כירפון. כירפון איננו בין החיים בזמן המשפט. האם זה מקרה?

זהו פרט חשוב בסיפור שיש לבדוקו היטב. מדוע המחזאי, אפלטון, בחר במי שאיננו יכול להיחקר כעד היחיד לעדות האלוהית על חכמתו של סוקרטס?

כך בונים מיתולוגיות. סוקרטס מספר על כירפון ששמע את דבר הנביאה, שדרך כירפון העבירה לסוקרטס גושפנקא אלוהית לחכמתו. מי מעיד על מי? האם זו הנביאה המעידה על דברי האל? האם זה כירפון המעיד על דברי הנביאה? האם זה סוקרטס המעיד על דברי כירפון? דברי סוקרטס מבוססים באמצעות דברי האל, ודברי האל מבוססים באמצעות דברי סוקרטס. האין זו מעגליות?⁶

ודווקא סיפור זה בעל הגוון המיתולוגי המובהק, הבנוי כהצדקה מעגלית, ישמש כהשראה לחשיבה המציגה עצמה מפוכחת מכול, הדוחה הן מיתולוגיות והן מעגליות. כירפון שאל בדלפי האם יש חכם מסוקרטס, והפיתיה, נביאת אפולון, השיבה שאין חכם מסוקרטס. סוקרטס אינו מעיד על עצמו שהוא החכם באדם. הוא שמע על כך מכירפון, שאך מסר את דברי הנביאה, שמסרה את דברי האל עצמו. עדות מתווכת ומעגלית שאיננה נדירה לריטוריקה הסוקרטית. מי הוא, אם כן, מקור הסמכות לסיפור זה?

ודאי המחזאי. אך המחזאי איננו בבחינת היסטוריון מרוחק אלא תלמיד מעריץ שבונה מיתוס ותופר לו שובל אלוהי. אפלטון.

ומיד מגיעה הרטוריקה של ההצטנעות ובה בהיחבא מסתתרת מפלתו של סוקרטס, מסתתרת אף מפלתו של המחזאי. סוקרטס מספר שהתקשה להאמין לדברי האל, גם אם ידע שאין מדרכו של האל לשקר. סוקרטס, כך הוא עצמו מספר, כך אפלטון מספר, יצא לבחון את אמיתות דבריו של האל. דרכו לבחון את אמיתות דבריו של האל הייתה לנסות לסותרם, סוקרטס יצא לחפש אחר אדם חכם ממנו. יציאה זו היא קריאת התיגר אליה מתכחש סוקרטס בדבריו. המחשבה שאולי האל טעה או, גרוע מכך, שאולי האל

The prosecutor demands the death penalty". A.E. Taylor *Socrates* (London, 1932) 107.

6 גומפרז (Gomperz) רואה מעגליות בעצם ההתייחסות ההיסטורית להכרזתו של האורקל. הוא טוען שהאמיתות ההיסטוריות שייחסו ל"אפולוגיה", כפי שהיא מופיעה בכתבי אפלטון, נתפסה כעריבה לאמיתות הצהרתו של האורקל, ושהאמת שייחסו לדבריי האורקל קבעה את הדרך בה התייחסו ל"אפולוגיה", כפי שהיא מופיעה בכתבי אפלטון. במילים אחרות, גומפרז טוען, שאת שדורש הוכחה קיבלו כעובדה: H.Gomperz "The Oracle to Chairephon as 'Temoignage : The Solution, supra d'un fait historique'" *The Socratic Problem: The History – The Solution, supra* .note 1, at p. 207

שיקר, והניסיון לבחון את אמיתות דבריו אינם יכולים להתפרש אלא כהכפפת סמכותו של האל לשיפוטו של האדם הפרטי. שיפוטו של סוקרטס מוצב מעל לשיפוטו של האל והוא אף שצריך לאשר את דברי האל כאמת. אך סוקרטס איננו רק מערער בכך את סמכותם של האלים, סוקרטס, למעשה, מתכחש לקיומם. אל שדבריו נבחנים כאילו הם יכולים להתגלות כשקריים איננו אל. סוקרטס, המסתובב בחוצות אתונה ובוחר את אמיתות דבריו של האל, מכריז כמו מעשיו על מותו. המחזאי הקפדן לא שת לבו לסתירה בין מעשי הגיבור לדבריו. סוקרטס, המעיד על עצמו כשליח האל⁷, חותר במעשיו תחת קיומו של האל. דרכו לחפש אחר משמעות דבריו של האל עוברת דרך ניסיון לסתור את נבואתו. הכישלון לסתור את דברי האל, לפיכך, איננו מעיד על מעמדו של האל אלא על שיפוטו של האדם (סוקרטס). לראשונה בתולדות המחשבה המערבית מוצב האדם במרכז המיתוס ולא האל.

אך לא רק על חורבות האל נבנה המיתוס החדש, הוא נבנה גם דרך ערעור סמכויות החברה; סוקרטס אכן משחית את הנוער. דרכו לבחון את דברי האל הייתה להראות לאנשים הנחשבים בקיאים בתחומם, לחכמים, שאינם חכמים כלל. הם אינם חכמים מפני שהם מדמים לדעת את שאינם יודעים. סוקרטס חכם מהם, מפני שאיננו מדמה לדעת את שאיננו יודע. הצעירים, שאוהבים לראות את החכמים במבוכתם, ובעיקר כל כמה שהם מכובדים יותר, הלכו שבי אחריו, הצטופפו בעקבותיו וחיכו את מעשיו⁸. הם למדו ממנו את יכולתו לחשוף ידיעה כסברה, להציג את ההכרחי אך כאפשרי וכך לרוקנו מוודאותו. סוקרטס לימדם להטיל ספק בכל ידע, אף אם אינם בקיאים בידע זה כלל. סוקרטס ביקש לראות במעשיו מימוש של ציווי אלוהי, לכן הסיפור של כריפון. אדם מבקש למעשיו הצדקה אלוהית כאשר הם נוראים במיוחד, כאשר דעת החברה איננה סובלתם. זוהי הצדקה של מי שמזניח את ענייני החברה והמדינה ואף את חובותיו המשפחתיות. סוקרטס איננו יכול להתווכח על חומרת מעשיו, ולכן בוחר לצקת להם משמעות אלוהית. אך אנשי אתונה היו מפוכחים מספיק על מנת לדחות את האצטלה האלוהית בה ביקש סוקרטס מחסה, ולמחזאי המעריך לא נותר אלא להציגם כמחפשי רעתו של סוקרטס. המיתוס יושלם כמיתוס של גיבור מעונה. סוקרטס אינו עובד את האל, זאת הבין כל בן אתונה שידע עבודת אל מהי. סוקרטס עובד את סוקרטס, ואפלטון בונה דרכו אתוס חדש. סוקרטס פקפק בדברי האל והעדיף את שיפוטו האישי על פני האמת האלוהית. סוקרטס יצר פקפוק בסמכויות החברתיות תוך הגחתן, כשעל פניו פרושה ארשת מיתממת של "שאיננו יודע". אך סוקרטס עצמו איננו סוקרטס. אין הוא איש בשור ודם, סוקרטס הוא אתוס.

7 "אך אני, כפי שאמרת, נצטוויתי על כך על ידי האל: בנבואות ובחלומות ו בכל האופנים שבהם נגזר על אדם בגזירה אלוהית בזמן מן הזמנים שיעשה כל מעשה שהוא". שם, 227.

8 טילור טוען שאניטוס, אחד מהקטגורים שהיה אחד המדינאים הבולטים באתונה, נפגע באופן אישי מהדרך שבה השפיל סוקרטס בשיחותיו מדינאים בכירים באתונה. Taylor, *supra* note 5, at p. 115.

אתוס הוא מבנה ערכי ומכאן שאיננו ביקורתי. האתוס של מחפש האמת הסוקרטי הוא אתוס של העדפת השיפוט האישי על פני כל סמכות, על פני כל מחויבות (שהיא, למעשה, צורה של סמכות) והמפתיע מכול, כפי שאראה בהמשך, על פני האמת עצמה. האדם הבודד היוצא למסע חיפוש אישי חייב לבוז לחברה. חיפושו האישי הוא הבוז לחברה. בוז לחברה בשם החיפוש אחר האמת, פירושו שהחברה נתפסת כשקרית מבחינת מחפש זה. מדוע שהחברה לא תיפגע? מדוע שלא תבקש להגן על עצמה, על סמכותה ועל מורשתה, מפני מי שחותר באופן עיקש תחת יסודותיה?⁹ היכן מוצפנת צניעותו של מחפש האמת הסוקרטי, שמציב את שיפוטו האישי מעל כל כלל ומעל כל סמכות, מעל ההיסטוריה ומעל ההווה?

מראה עקומה זו שמציב מחפש האמת הסוקרטי בפני החברה היא מראה שבה משתקפות מחשבותיו ולא החברה. המטאפורה של המראה היא כשלעצמה מטאפורה מטעה, שקרית. המראה היא מטאפורה המאפשרת ליצור אשליה שמדובר בתמונה ויזואלית ללא תיווך, שנתונה לשם מלאכת הניתוח. אך מראה מראה רק את ההווה, ובהווה רק את הניצב מולה, וכניצב מולה רק את הוויזואלי, ובוויזואלי עומד המתבונן במראה ובוחן את שבולט לעיניו. למרות זאת חושב המתבונן במראה שהוא מפוכח יותר ממי שאינו מביט בה. סוקרטס ביקש לקבל רק את הגלוי ולדחות את הסתום. הוא דרש לראות כחסרת משמעות כל מחשבה שלא ניתן לנסחה במילים, כל אמונה שלא ניתן לנקוב בשם סיבתה. סוקרטס קבע עצמו כקנה המידה לאמת. אך סוקרטס עצמו מעיד על עצמו, שאיננו יודע דבר, שאיננו מתיימר ללמד דבר ושאיננו מתיימר לדעת דבר. כיצד שופט אדם שאיננו יודע שאדם אחר איננו יודע?

9 המלומדים – הן טילור (Taylor) והן ברי (Bury) – מתייחסים לסכנה החברתית שזיהו פרנסי אתונה בהתנהגותו של סוקרטס. טילור מתרגם דברים שכתב כסנופון (Xenophon) ב-Memorabilia:

“The accuser said that two persons who had been familiars of Socrates had done more injury to the state than any one; Critias was the most rapacious and violent figure of the oligarchy and Alcibiades the most unprincipled and licentious of the democracy”. Taylor, *ibid*, at p. 113

כסנופון, אם כן, טוען שהקטגורים האשימו את סוקרטס בכך שחנך את קרטיאס ואלקיביאדס שבגדו בעיר. כסנופון, מוסיף טילור, מנסה להגן על סוקרטס באומרו שהם ניצלו לרעה את מיומנות הדיבור שרכשו ממנו. Taylor, *ibid*, at pp. 112-115. הגנה זו אין בה ממש, אם נזכור שהבעיה איננה בדעות שהנחיל סוקרטס לצעירי אתונה, אלא במיומנות שרכשו משהייה במחיצתו ובאתוס שהוא ייצג.

ברי טוען שסוקרטס לא היה פופולארי באתונה, מכיוון שעל אף שהתחנך לתוך דמוקרטיה ביקר אף את הדמוקרטיה עצמה. הדוגמאות של אלקיביאדס וקרטיאס, אך גם של אפלטון עצמו וכסנופון, עוררו את החשש שנוכחותו מובילה לפגיעה בסדר החברתי. סוקרטס, כך טוען ברי, הפנה לאינדבידואליזם מובהק, שעמד בניגוד לפטריוטיזם המקומית (לוקאל-פטריוטיזם) לו חינכו בערים היווניות. בהתאם לכך מסביר ברי את גזר הדין של סוקרטס כפעולת הגנה של הסדר הישן כנגד הצמיחה של האינדבידואליזם. Bury, *supra* note 1, at pp. 222-223.

הוא מוביל את האחר להכיר ביסודות השרירותיים (בלתי ניתנים להצדקה) של ידיעותיו, הוא חושף סתירות בדבריו, הוא מראה שהניח את המבוקש. כך מלמד איש הביקורת על הפער בין המעמד שמעניקים בני אדם לידיעה לבין מעמדה האמיתי של ידיעת אנוש. הוא, לעומתם, מודע לאי-ידיעתו. האם עובדה זו הופכת אותו לחכם מהם?

חכם, לפי אתוס זה, הוא מי שאינו שוגג באשליות, מי שאינו מדמה לחשוב שהוא יודע בעוד שאינו יודע. זהו, אם כן, אתוס שבו היעדר אשליה עדיף על פני האמת עצמה. עדיף, מבחינת אתוס זה, אדם המודע לאי-ידיעתו על פני אדם שאמת בידו אך נעדר מודעות עצמית. אתוס הקורא לאדם לדחות כל אמת שאין ביכולתו לנסחה ולנמקה כאשליה. האתוס עצמו, ככל אתוס, כמובן שאינו יכול להיות מנומק אלא בכפוף לערכיו, היינו באופן מעגלי. זהו אתוס אנטי דתי ואנטי חברתי. אמת שמקורה בסמכויות חיצוניות לסובייקט הפרטי עצמו נדחית מראש כמי שטומנת בחובה סכנת אשליה. סוקרטס יוצא לבחון את דברי האל עצמו ופותח בכך פתח למורשת מחשבתית נטולת אלים. אנשי אתונה הבינו זאת היטב ואף הבינו את הסכנה של התפתחות מורשתו כבר בתוך חברתם. סוקרטס הוקסם יתר על המידה מן היכולת לחשוב לעצמו, והתנהגותו יכולה ללמד לאן עלולה להוביל דבקות זו בחשיבה הפרטית. הנה סוקרטס שזנח את כל חובותיו לחברתו ולמשפחתו, האם ראוי שאיש זה ישמש כמודל חיקוי לנערי אתונה?

שאלה זו שניקרה במחשבותיהם של פרנסי אתונה איננה מופיעה כלל במחזה האפלטוני. יתר על כן, ניתן להבין, על פי פתיחת נאומו של סוקרטס, שהעיונות המתנהל בבית המשפט הוא בין הדבקות באמת (אותה מייצג סוקרטס) לבין יכולת השכנוע (שעל בסיס גינויה בנה את דמותו). כאן ניתן לחזור שוב לאשתו הבוכיה ולילדיו התועים, אך נימנע מכך. הבה נתמקד בתודעת השופט שסולקה כליל מן המחזה:

“מולי ניצב איש זקן, לבוש בלואים, האם זה אדם שדעתו נשתבשה עליו? כיצד ייתכן שאדם מבוגר וחכם, כך לפחות מספרים עליו, ידרדר למצב כזה? שערותיו שמנוניות וסמיכות נופלות ארוכות על כתפיו, אך מתוך מראהו המזוהם משתקפות עיניים טובות וחכמות. הנה הוא מבקש להתחיל לדבר. הוא צרוד ובקושי שומעים את קולו. עוצר ומוחה במטפחתו המוכתמת את הזיעה המבצבצת על מצחו. דבר סוקרטס! דבר!”¹⁰.

10 הדברים שמויחסים במאמר זה לתודעת השופט, הן במקום זה והן במקומות נוספים במאמר הם, כמובן, בדויים לחלוטין. יחד עם זאת, כפי שכותב גם גרוט (Grote), דמותו של סוקרטס, כפי שמצטיירת מכתביהם של אפלטון וכסנופון, מחד, כמעריציו של האיש, ומתיאוריו של אריסטופנס, מאידך, כמי שמלעיג עליו, היא של אדם עני, לבוש בלואים המסתפק בעצמו. אפלטון וכסנופון מציגים אותו כצדיק וחכם, אריסטופנס כאדם חיוור וחסר שמחת חיים.

דמותו של סוקרטס, אם כן, מעוררת רחמים. קשה לשופטיו לראות באיש זה איום על אתונה, כפי שניסו לטעון קטגוריו. סוקרטס בונה את נאואו על בסיס הכרה זו. הוא ינסה לשכנע בהיותו קדוש מעונה ונרדף. קדוש באמצעות הסיפור על כירפון, מעונה ונרדף באמצעות הצגת קטגוריו כמי שמונחים על ידי כוונות זרות. כוחם שלהם ביכולת השכנוע, כוחו שלו באמת. הם מורגלים בהופעה בפני בית המשפט, הוא גבוך ומבולבל. השופטים נקראים על ידי סוקרטס שלא לשפוט על פי המשכנע אלא על פי האמיתי והצודק. כיצד קובע אדם מהי האמת ומהו הצדק?

אם דבריו של קטגוריו ישכנעו את שופטיו, הרי חייבים הם מתוקף תפקידם להכריז עליו כאשם. אם יקבלו את דבריו, הרי השתכנעו שהצדק עמו. איזה מלכוד מציב סוקרטס לפתחם של השופטים כאשר הוא דורש מהם להבחין בין המשכנע לבין האמיתי?

סוקרטס נוהג עם שופטיו כפי שנהג עם כל בני שיחו לאורך המחזה, הלא הם הדיאלוגים האפלטוניים. הוא מבקשם להבחין בין המשכנע לבין האמיתי, כאילו קיימת מבחינתו של האדם הבחנה ביניהם. סוקרטס יודע שאין להבחין בין השניים, בין האמת לבין השכנוע, אך כל כוחו נעוץ בקיומה של הבחנה זו. כוחו כפילוסוף וכוחו כנאשם. כוחו להיחלץ ממצבו כנאשם בנוי על ערעור הביטחון שנטעו קטגוריו בשופטיו ביחס לאשמתו. ערעור זה אמור להיות מושג דרך ערעור הביטחון של השופט בשיפוטיו: "האם רק שכנעו אותי או האם אכן זו האמת?". כך נהג אף כפילוסוף. ניסיונו לערער את ביטחונם של בני שיחו באמיתות בהן האמינו עברה דרך ההנגדה בין השכנוע לבין האמת. שכנוע ניתן לערעור על ידי עצם הצגתו כשכנוע, כשכנוע בלבד. שכנוע בלבד אל מול ידיעת האמת. כפי שציינתי קודם לכן, הידיעה היא החשובה ולא האמת. האמת איננה המטרה אלא ידיעתה. ידיעתה פירושה היכולת האישית לנמקה כאמת. אך לנמקה למי? כיצד הנימוק מנטרל את מכשלת השכנוע הטמונה, כך סוקרטס, בכל מחשבה המוליכה שולל?

נחזור לתודעת השופט. הוא שומע את דבריו המרגשים של סוקרטס, הוא מרחם על האיש הזקן העומד למולו, הוא מתקשה שלא להאמין לכוונותיו הטובות, אך מעבר לכל זה סוקרטס פורט לשופט על העצב הרגיש ביותר לשופט – "ומה אם הולכתי שולל?" סוקרטס מזכיר לו שהוא אדם וככזה מועד לטעות. סוקרטס אינו אומר לו זאת ישירות, שמא הדבר יגביר את זעמו. הוא פותח את נאואו בכך שהוא מעיד על עצמו, שגם הוא עצמו שוכנע על ידי הקטגוריים המוכשרים, ואף היה חושב את דבריהם לאמת אילולא ידע שדבר שקר בפניהם. בעיית ההבחנה בין שכנוע לבין אמת מועמדת כבר בפתיחה כסוגיה המרכזית. כך אף מוסר ההשכל מן הסיפור של סוקרטס על סוקרטס היוצא לבחון את אמיתותה של נבואת האל. חכם, על פי סיפור זה, הוא מי

שאיננו מרמה לדעת את שאיננו יודע. פירוש הדבר על פי סוקרטס הוא הכרה בכך שחכמת אנוש איננה שווה דבר. סוקרטס נוטע ספק בלב שופטיו ובכך מקשה עליהם לקבל הכרעה ביחס לשיפוט מעשיו. כנאשם הוא נוהג בצורה נכונה, הוא עוסק בהפרכה. אך האם ספק זה שהוא מעורר בלב שופטיו מלמד שדברי קטגוריו היו שקריים? האם אין הוויכוח נסב על הדרך בה יש לשפוט את מעשיו ולא על עצם קיומם?

סוקרטס איננו מתכחש לכך שהוא מקדיש את כל זמנו לחיפוש אחר ידיעה ("בחקרו את שמתחת-לאדמה ובשמיים") דרך הפרכת בני שיחו ("בהפכו את הטענה הנפסדת לניצחת") ומושך במעשיו אלו צעירים רבים הנוהים בעקבותיו ("ובלמדו אחרים לעשות כמותו")¹¹, הוא רק מבקש לשכנע שתוקפים אותו על כך מתוך טעמים אישיים ובלתי ענייניים. סוקרטס איננו מתווכח על הנוק החברתי שבמעשיו, ובמקום זה הוא מאציל עליהם משמעות דתית. סוקרטס מבקש לראות בו נביא וכך להכשיר את מעשיו. אפלטון משלים את בניית המיתוס. הנביא מועמד למשפט על ידי חברה המסרבת לראות את האמת. המיוחד בנביא זה שהוא נביא ללא נבואה, ואף נביא הדוחה במעשיו את אפשרות הנבואה. נביא זה אינו רק בו לסמכויות החברה ולנורמות הרווחות בה, אלא דוחה מראש כל מה שאינו בגדר ידיעה, אף אם אמת הוא. סוקרטס הופך בתודעה ההיסטורית לנביא של המחשבה הביקורתית שחי ומת מות קדושים על הנצחתה.

אך זו רק הפתיחה, או שמה אין זה נכון להשתמש במונח "רק". סוקרטס בסיום דבריו אלה קורא לשופטים לקבל את גרסתו, משום שסיפר בה אף על הדברים המעוררים את השנאה נגדו. בכך שסיפר על דברים אלה הוא מבקש לראות ראייה לכך שהוא דובר אמת, כאילו לא ספרם על מנת לשכנע בחפותו. סוקרטס שאיננו מתכחש למעשיו, ככל נאשם שאיננו יכול להתכחש לעצם מעשיו, מבקש לזכותו על בסיס המשמעות הקדרושה שיצק להם בדבריו. משמעות זו היא שמאפשרת לו להציג את קטגוריו כאנשים המונחים על ידי תאוות קטנוניות, שזרות, כמובן, לאמת ולצדק. נאומו של סוקרטס, לפחות עד נקודה זו, הוא מעשה אמן. מעשה ידיו של אפלטון. העובדה, ההיסטורית והספרותית, שסוקרטס הפסיד במשפט איננה מעיבה כהוא זה על האיות הרטורית. מבחינה היסטורית נאומו יכול להישפט כנאום לא מוצלח רק על ידי מי שחושבים שמעשיו של סוקרטס ראויים להערכה. מי שאינם חושבים כך אינם יכולים להתעלם מהצלחתו של סוקרטס לשכנע חלק גדול משופטיו¹². מבחינה ספרותית יש לזכור שהנאום איננו מופנה לבית המשפט כי אם אל הקוראים. המיתוס

11 הציטוט הרציף מהטקסט: "סוקראטס עושה עוול ועוסק בחעלולים, בחקרו את שמתחת-לאדמה ובשמיים, בהפכו את הטענה הנפסדת לניצחת, ובלמדו אחרים לעשות כמותו". אפלטון, לעיל הערה 2, בע' 209.

12 בנאום השני שלו מציין סוקרטס שחסרו לו אך שלושים קולות על מנת לצאת זכאי. ליבס, בהערה שוליים לתרגום העברי, מציין שברין ישבו חמש מאות דיינים בעלי זכות הכרעה ומתוכם מאתיים שמונים ואחד מצאו את סוקרטס אשם. אפלטון, לעיל הערה 2, בע' 231.

של סוקרטס נבנה בהצלחה גם בזכות נאום זה. זוהי נקודת השיא בהזדהות האנושית עם סוקרטס. לוחם הצדק והאמת מצווה במותו הקרב על האתוס שינחה את החשיבה הפילוסופית. אך הקריאה הפילוסופית, שאיננה נסחפת אחר דמותו, בוחנת כעת את סוקרטס על פי האתוס שייצג בדמותו. ומה אם צדקו קטגוריו? ומה אם מורשתו של סוקרטס עצמה משלה ומוליכה שולל?

מכיוון שהשאלה האחרונה היא שאלה כבדת משקל, והמענה עליה תלוי במידה רבה בתשובה לשאלה הראשונה, מן הראוי לנסות ולהשיב תחילה על השאלה הראשונה. לצורך כך כדאי לקרוא מחדש את הדיאלוג שמפתח סוקרטס עם מליטוס (אחד מקטגוריו) מיד לאחר הפתיחה¹³.

מטרת הדיאלוג, לפחות על פי הצהרתו של סוקרטס, להראות שמליטוס לא בחן היטב את העמדתו של סוקרטס לדין טרם הגיש את כתב ההאשמה לבית המשפט. ראוי לשים לב שסוקרטס, לפחות על פי הצהרתו, יבקש שלא להתמודד ישירות עם ההאשמה – השחתת הנוער ואי-אמונה באלים בהם מאמינה המדינה – אלא להצביע על הרשלנות של מליטוס. רשלנות שמלמדת, לדידו של סוקרטס, על מניעים ודוניים להגשת כתב האשמה. מדוע סוקרטס איננו מתכחש ישירות לכך שהוא מקלקל את הנוער? מדוע איננו מצהיר מיד שהוא מאמין באלים?

בחלק הראשון של הדיאלוג עם מליטוס מנסה סוקרטס להראות שהרטוריקה של מליטוס היא רטוריקה של חנופה. סוקרטס יודע שמליטוס יימנע מהשמצת השופטים והקהל, כפי שסוקרטס עצמו נמנע מכך על ידי בידוד קטגוריו והפניית התקפתו עליהם בלבד. הוא מושך את מליטוס להודות בכך, שכל האתונאים משפרים את הצעירים מלבד סוקרטס המקלקל אותם. סוקרטס מצביע על חוסר ההיגיון בטענה זו, שאותה כאמור חילץ ממליטוס מכורח הנסיבות. הדגשת חוסר ההיגיון שבטענה זו נעשית דרך אנלוגיה לטיפול בסוסים. סוקרטס מבקש להדגיש שנהוג לחשוב שרק מעטים, בעלי המקצוע, הם שיכולים לשפר את בעל-החיים בו הם מטפלים בעוד שהבלתי מיומנים, שהם הרוב, בעיקר מקלקלים אותם. שוב מפגין סוקרטס מיומנות רטורית גבוהה. לא רק שהוא מחלץ ממליטוס הצהרה שאיננה מופיעה בכתב האישום, לא רק שהוא מצליח לחלצה רק בתוקף הנסיבות המיוחדות, הוא מצליח לשלול את מליטוס במקום לשלול את הטענה המופנית נגדו. זהו טיעון שאיננו רק טיעון ad hominem (נגד הטוען), אלא טיעון ad persona (נגד אישיותו של הטוען). סוקרטס תוקף את מליטוס על כך שהוא טוען טענות לא היגיוניות. אך לא מכיוון שהטענות מכילות סתירה, אלא מכיוון שהן אינן מתיישבות עם השכל הישר. ניתן לחשוב על מספר רב של מענים

13 מלטוס היה התובע הרשמי, על אף שנראה שאיטוס היה הכוח המניע מאחורי התביעה. סוקרטס, אם כן, מתפלמט דווקא עם מלטוס, מפני שהוא שממלא את התפקיד הרשמי בבית המשפט. יחד עם זאת הקושי של מלטוס להגן על התביעה גרמה לחוקרים רבים לתהות על המהימנות של הטקסט האפלטוני. ראו לעניין זה: T.C. Brickhouse & N.D. Smith "The Formal Charge Against Socrates" *Essays On The Philosophy of Socrates* (New-York, H.H. Benson ed., 1992) 14-29

אפשריים למהלך של סוקרטס, שבבסיס כולם הצגת המהלך של סוקרטס כהטעיה רטורית. מליטוס לא טען את הטענה שסוקרטס מייחס לו. אף אם טען זאת, אין הדבר מלמד שסוקרטס לא קלקל את הנוער, וזו הרי הסוגיה שעומדת על הפרק. כמו כן ניתן בהחלט להתווכח על ההשוואה בין אילוף סוסים לחינוך, ייתכן שנגיע למסקנה, שבניגוד לאילוף סוסים, רוב המבוגרים אכן מחנכים את הצעירים. אך סוקרטס, כנראה, מנסה להראות דבר מה אחר לגמרי. הוא מנסה להראות שטיעונו של מליטוס בנויים על מנת לרצות את הקהל ולא מתוך נאמנות לאמת. אך, האם אין זה בדיוק מה שעושה סוקרטס על ידי בידוד מליטוס והצגתו באור אירוני? האם סוקרטס, ובצדק מבחינתו כנאשם, איננו מנסה להעביר את אהדתם של השופטים אליו? האם אפלטון, יוצר המיתוס, לא הקפיד די על מלאכתו?

אף בנוגע להאשמה השנייה – אי-אמונה באלים בהם מאמינה המדינה – נוהג סוקרטס באותה הדרך. הוא מאלץ את מליטוס לטעון שסוקרטס איננו מאמין כלל באלים ולא רק שאיננו מאמין באלים בהם מאמינה המדינה. הודאה זו איננה מתיישבת עם הטענה בכתב האשמה, שם, לדברי סוקרטס, טען מליטוס שסוקרטס מלמד להאמין בדמונים, שהם בני האלים על פי האמונה הרווחת. סוקרטס מוביל את מליטוס לסתור את עצמו. עובדה זו מעידה, לדעתו של סוקרטס, על המניעים הזדוניים שהביאו את מליטוס לנסח בחפזה את כתב האישום. סוקרטס, שוב, שולל את מליטוס ולא את ההאשמה. סוקרטס, אם כן, נוקט אסטרטגיה מוצלחת להקשר שבו הוא דובר. הקשר שבו לא האמת אלא השכנוע של השופטים הוא שעומד לנגד עיניהם של הטוענים. בהקשר זה לערעור סמכותו של היריב משקל רב בהשגת התכלית של השכנוע, ונכון עושה סוקרטס שנוקט דרך זו. אך השאלה הפילוסופית העומדת על הפרק היא, כיצד גשמת בכך אותה הבחנה סוקרטית שבין שכנוע לבין אמת?

לאחר דיאלוג קצר זה, בו ניסה סוקרטס לשלול את מליטוס, חוזר סוקרטס לפן הציבורי של המשפט. סוקרטס טוען מפורשות שהחשש המקנן בו הוא שנאת העם, ולא כתב האשמה של מליטוס ואניטוס¹⁴, היא שתכריע את הדין. סוקרטס בוחר להתמודד עם בעיה זו על ידי הצגת עצמו על ידי עצמו כאיש אמיץ הנלחם על עקרונות הצדק, גם אם הדבר יכול לעלות לו בחייו. במילים אחרות, סוקרטס, שוב, אינו מתכחש למעשיו אלא נלחם על משמעותם. הוא מציב עצמו בשורה אחת עם אכילס, שהלך להילחם על עקרונותיו למרות ההאזהרה של אמו האלה (תטיס), שהדבר יוביל למותו. בצמוד לאזכור של אכילס, וכאילו כפועל יוצא ממנו, מזכיר סוקרטס את השתתפותו האמיצה בקרבות. הוא משווה בין האומץ הנדרש בקרב לבין האומץ לעמוד במערכה זו ולהגן על עקרונותיו. על אילו עקרונות נלחם סוקרטס כעת?

14 כנראה יש להוסיף אף את ליקון (Lycon) לרשימת הקטגורים, על אף ששמו מופיע רק בטקסט האפלטוני. ראו לעניין זה אפלטון, לעיל הערה 2, בע' 214.

סוקרטס נלחם על זכותו, שהיא שליחותו הקדושה לדבריו, ללמד לבל ידמה אדם שהוא יודע את שאיננו יודע. הוא מוסיף, שאף אם ישחררהו בתנאי שיחדל מהתנהגותו החקרנית, יסרב לעמוד בתנאי. הוא תמיד יעדיף לציית לאל מאשר לציית לבני האדם. סוקרטס, אם כן, מודה בפה מלא בכך שהתנהגותו משונה ומעוררת איבה, אך מבקש לה הצדקה דתית. סוקרטס פונה בכך אל לב ההמון. הניסיון להציג את מעשיו כעבודת האל איננו נימוק פילוסופי, בוודאי לא לשיטתו של סוקרטס. אף דבריו בהמשך, שסגולה טובה מביאה לאדם כסף ושאר טובות חברתיות, אינם עומדים במבחן המציאות שלו עצמו, ויכולים להיתפס אך כפיתוי. אך המרצע יוצא מהשק מעט בהמשך, עת סוקרטס מנסה לשכנע שהוא, פשוטו כמשמעו, שליח האלים. סוקרטס מוכן להודות שאכן הוא מטיף לדרכו ובכך מנסה לשנות את סדרי העדיפויות של הנוער (העדפת סגולה טובה על פני כסף וכבוד) ואף בכוח הדמוני הדובר אליו, אותו הזכיר כבר כתב האישום. סוקרטס מודה בעובדות אך כופר באשמה. סוקרטס מנסה לשכנע שדרך חשיבתו ומעשיו חשובים ונחוצים לציבור, על אף שהם מעוררים תדיר את חמתו. זאת אף הסיבה לכך שבחר להיות איש פרטי ולא איש ציבור. איש ציבור, כך סוקרטס, איננו יכול לדבוק אך ורק באמת ובצדק. הוא טוען שאיננו מודה, מפני שאיננו מתיימר ללמד דבר, קל וחומר שאינו דורש כסף מהמשוחחים עמו. פתוח הוא לשיחה עם כל איש פרטי, זקן או צעיר, עני או עשיר. סוקרטס מבין את ההנאה שמוצאים צעירים בהפרכת אנשים הנחשבים חכמים, אך עומד על כך שמקור כוחו הוא באל ולא בחיבת הצעירים.

קו ההגנה של סוקרטס ברור. כנאשם מבקש סוקרטס לחלץ עצמו בפתח הצר שבין שכנוע לבין אמת, בין הדרך בה רואים את הדברים לבין משמעותם האמיתית. מה שנראה כקלקול הנוער הוא בעצם שיפור הנוער, מה שנראה ככפירה באלים הוא למעשה שליחות אלוהית. סוקרטס מבקש לזכותו בשם הקרבתו העצמית (לא פעם הוא מזכיר את מצבו הכלכלי הדחוק). העובדה שלא ביקש מעולם טובת הנאה, מוצגת כנימוק לכך שדבריו אמת. העובדה שתלמידיו, שאינם תלמידיו, עומדים לצידו אף היא מוצגת על ידי סוקרטס כעדות לאמיתות דבריו. העובדה שלא התחנן על חייו ולא ניסה לעורר רחמים באמצעות משפחתו, מזכרת אף היא בדבריו. סוקרטס, אם כן, איננו מוותר על שום עדות מסייעת ולכן דבריו בסיום הנאום עשויים להעלות חיוך. הוא, ככל נואם טוב, מעיד על עצמו שהתייחס רק אל דברים שמן העניין ומבקש מהשופטים שישפטוהו על פי מידת הצדק. העובדה שלא הכחיש כלל את ההאשמות המיוחסות לו איננה עומדת כלל לנגד עיניו.

ננסה לדמיין שוב את מחשבותיו של השופט לנוכח הופעתו של סוקרטס:

”מסכן האיש ומסכנים ילדיו. איש חכם אך הוזה גדול. הוא מודה בכל וכופר בכל בעת ובעונה אחת. מה יהיה אם ילכו נערינו בדרכו? מה יקרה אם יבוזו למוסדות החברה ולחובותיהם האזרחיות והמשפחתיות? האם יש ממש בסיפור שסיפר על כירפון? כירפון,

מנוחתו עדין, כבר נאסף אל אבותיו. כאדם דינו אחד. אדם הבו לחברה ומלמד את נעריה, גם אם לא תמורת תשלום, לבזו למנהיגי החברה ומנהיגיה דינו אחד. נביא? מהי נבואתו? אם עוניו הוא אות למעמדו, אזי יש לראות בכל אדם שזנח חובותיו וירד מנכסיו נביא. אני שומע את בכיה של אשתו, אני רואה את העצב בעיניהם של ידידי, איש טוב הוא. ואולי אינו יכול לגרום נזק כה רב? כיצד תראה עיר השולחת איש זקן ועני למוות בגלל דיבוריו?".

סוקרטס השחית את הנוער וכפר בקיום האלים וידע זאת היטב. סוקרטס ידע שדרכו מלמדת לבזו לאדם על אמיתותיו, משום שהיא מלמדת להראות שכל אמת אנושית נטועה באמונה ולא בידיעה. הוא הציג לנערים מודל של אדם שבו לחברה ומתרחק מכל חובה משפחתית או אזרחית. אין חברה שלא תראה בכך איום על דמותה. הוא אף מטיף לחיים של בורות, אותם מנחה האידיאל של "היודע שאיננו יודע". אין צורך על פי אתוס זה בידיעה על מנת ללמד על אי-ידיעה, יש רק ללמוד כיצד להפוך "טענה ניצחת לנפסדת". כך, שאף אם דרך חשיבה זו, הלוקחת על עצמה אך את נטל ההפרכה, נתפסת כדרך חשיבה רצויה ונחוצה, עדיין נותרת בעינה השאלה, מדוע מי שמחזיק בה חכם מכל אדם?

לסיכום הסיפור המשפטי, ניתן לומר שסוקרטס זכה בהצלחה גדולה, בהתחשב בעובדה שאכן השחית את הנוער ופגע בסמכותם של האלים; רק פער קטן של קולות הכריע את משפטו לכף חובה. אך מה עם הסיפור הפילוסופי?

המחזה האפלטוני הוא מחזה הרואי ולא טרגדיה. מחזה הרואי מצדיק את התנהגותו של הגיבור; זו דרכו לבנות מיתוס. בניגוד לטרגדיה, מעשיו של הגיבור אינם מבישים, אף אם הם עומדים בניגוד לציפיות החברתיות המקובלות. הגיבור איננו נענש על גאוותו ומכיר באנושיותו, אלא קורא עליה תיגר. אל ניתן למוות להטעותנו, סיפורו של סוקרטס אינו סיפור טרגי ולא נכתב ככזה. הוא נכתב כסיפור הרואי על אדם שהצליח להתגבר על מגבלותיו כאדם, אדם שחדל אף לפחד מן המוות. סיפורים הרואיים הם סיפורים מסוכנים, משום שהם בבחינת הצדקה בלבד להתנהגותו של הגיבור, שבו לחיי האנשים הרגילים ולפחד מפני המוות. מיתוס נבנה לעולם דרך הצגת הפחד מן המוות כחולשה אנושית וקידוש ערך גבוה מהחיים עצמם. סיפור הרואי הוא סיפור דתי, שמבקש מהאדם להתגבר על עצמו כאדם. אדם מתגבר על עצמו כאדם אך ורק בסיפור הרואי, שחושף רק את הרצוי. כדאי לקרוא היטב את הדיאלוג "פידון", על מנת לראות את ההסוואות הגסות שנועדו להסתיר את מצוקתו של סוקרטס לנוכח המוות הקרב¹⁵. אך הבה נבחן את האתוס הנוכחי – על האדם

15 בדיאלוג "פידון" מתוארת שיחתו האחרונה של סוקרטס עם ידידיו טרם הוצאתו להורג באמצעות שיקוי ממות. עיקר הדיאלוג מתמקד בניסיונו של סוקרטס לשכנע את ידידיו בהשארות הנפש. העובדה שסוקרטס בחר להגן דווקא על טענה זו סמך למוותו איננה מקריה, ואף סוקרטס עצמו עומד על כך כשהוא מסכם את הדיאלוג:

להילחם בכל אשליה אף במחיר מותו. מדוע? האם יש הצדקה במחזה האפלטוני לציור זה, מלבד הסיפור הבדיוני של סוקרטס באפולוגיה?

ככל מיתוס, אף מיתוס זה נבנה באמצעות זהות שבין האמת והצדק לבין אושרו של האדם. ההצדקה האחרונה בכל סיפור אנושי, וכזה הוא אתוס הנבנה באמצעות מיתוס, היא האושר. מי שסילק את האל משדה ההצדקה חייב נימוק אנושי לחיפוש אחר האמת ולמלחמה למען הצדק. הנימוק האנושי הוא הרמוניה עצמית. אמנם סוקרטס איננו מתיימר ללמד דבר ואף איננו דורש כסף עבור הבטחותיו, אך הוא בהחלט מבטיח אושר. לכן, המחזה הארוך איננו מספר על רגעי הקשים של סוקרטס, רגעים בהם נתערערה אמונתו בדרך חייו. אף ברגעי הקשים ביותר הוא מופיע כתבונה עליזה שפגעי הזמן ומצוקות אנוש לא פוגמים כלל בזוהרה. איננו רואים את סוקרטס מביט כואב בעיני ילדיו, איננו רואים אותו צועד לבדו בשדרה חשוכה. הוא תמיד מופיע מעבר, זמנו בידו לשיחה ארוכה. איננו רואים את סוקרטס סובל ממכאובי הגוף, מצמא או מרעב. תמיד הוא מופיע כנשמה משתוקקת לחקירה ושאלה. האושר, אם כן, איננו מובטח במילים אלא מבוטא דרך דמותו של סוקרטס. אך לפני שבוחנים בקפידה אושר זה, נשאל על האמת והצדק. מדוע רואה סוקרטס בדרכו את דרך הצדק והאמת?

הסירוב של האדם הפרטי לקבל כל אמת או ערך מסמכות חיצונית מוצג כדרך לחיפוש האמת והגנה על הצדק. זהו הקידוש של החשיבה הפרטית השוללת כערך עליון. בחירה זו מקפלת בתוכה את ההכרה שעדיפה טעות אנוש על פני אמת אלוהית. האדם הפרטי נקרא לבחון כל אמת ולערער על כל מוסכמה, בהנחה שרק כך יוכל להיות נאמן לאמת ולצדק. ומהו המדד לאמת ולצדק בהיעדר סמכות חיצונית לאדם? ההרמוניה העצמית. ומהי הרמוניה עצמית? הרמוניה עצמית פירושה שהאדם שלם עם עצמו. ולמעשה התהפכו היוצרות. לא האמת והצדק מבטיחים את האושר, אלא האושר הוא שקובע את האמיתי והצודק. האם מדובר בסוקרטס או בפרוטאגורס? מהו, בעצם, ההבדל ביניהם? מהו ההבדל בין מי שטוען שהאדם הוא קנה המידה לדברים לבין מי שטוען שאל לאדם לדמות שהוא יודע? פרוטאגורס הוא סופיסט וספקן, וסוקרטס?

סוקרטס הוא פילוסוף. סוקרטס הוא פילוסוף, מפני שהוא מסרב לוותר על מושגי האמת והצדק. האדם הוא קנה המידה לדברים, חושב אף סוקרטס, אך אין בכך כדי לזהות בין שכנוע לבין צדק ואמת (כפי שמבקש לעשות פרוטאגורס). אי לכך, חייב סוקרטס להגדיר עצמו דרך מאבק עיקש לשמירת ההבחנה שבין שכנוע לבין צדק ואמת (דרך מאבק עיקש בסופיסטים). זוהי מורשתו הקוראת לאדם לשיפוט אישי

“אמנם להבטיח בפה מלא שהדברים האלה הם כפי שתיארת אותם – לא נאה לו לאדם ששכלו בראשו. אולם שהאמת בדבר נשמתינו ומשכנותיהן היא זאת או דומה לזאת, מאחר שנתברר כי הנשמה היא בת-אלמות, – בכך, דומני, נאה להאמין, וכדאי להסתכן באמונה זו, שכן רבת פאר הסכנה, וחייב אדם להקסים כביכול את נפשו בקסמם של דיבורים כאלה. לכן מאריך גם אני בסיפור זה וזמן רב כל כך”. אפלטון כתבי אפלטון (תש”מ, כרך ב) 85-86.

מתחדש, התר תדיר אחר הפער שבין שכנוע לבין אמת. כמיתוס, הדבר נבנה היטב, לא דרך הטפה ישירה, אם כי גם בה לא חוסך אפלטון, אלא דרך הצגת מודל לחיקוי. האיש שסירב, מחד, לכל סמכות חיצונית ונלחם, מאידך, שלא לזהות בין שכנוע לבין צדק ואמת. אך, כעת, לבלי הורדת המסכות, יש לתבוע תשובה ברורה לשאלה, כיצד ניתן למקם את האדם במרכז המיתוס ועם זאת לדבר על אמת וצדק שאינם זהים עם שכנוע?

נראה שמה שהיה טוב כמיתוס מתקשה לעמוד במבחן של החשיבה הביקורתית, אף אם את האתוס שלה עצמה ייצג. או סוקרטס טעה במקמו את האדם במרכז (טעות בעלת השלכות אפיסטמולוגיות ומוסריות) או שטעה בבקשו להבחין בין אמת וצדק לבין שכנוע. בכל אחת מאפשרויות אלה מותיר לנו סוקרטס בעיה ולא פתרון.

אם סוקרטס טעה במקמו את האדם במרכז, הרי שיפוטו הפרטי של אדם עלול להטעותו לחשוב ששיפוטו הפרטי הוא שיפוט כללי ומחייב (תולדות הפילוסופיה אכן רצופות בטעויות מסוג זה). סוקרטס ביקש ללמד שהחכם באדם הוא מי שאיננו מרמה לדעת את שאיננו יודע, ומה אם סוקרטס טעה? ומה אם הסיק מסקנה חפוזה ביחס לעצמו, מכיוון שהאמין בדבקות (בלתי ביקורתית) בערך של השיפוט הפרטי?

אם אמת וצדק חייבים להיות מזוהים עם שכנוע, אזי סוקרטס טעה והטעה בנוגע לחיפוש האמת וההגנה על הצדק. האמת והצדק אינן ישויות נבחנות מן האדם המאמין בהן. האמיתי הוא מה שמאמינים בו שהוא אמיתי, והצודק הוא מה שמאמינים בו שהוא צודק. אין זה פוסל את אפשרותם של אמיתות אוניברסליות וכללי צדק מחייבים, אך יש להבין כמי שכל אדם ואדם איננו יכול להימנע מלהאמין בהם. האמת והצדק, חייבים אזי להיחפס, בניגוד למורשתו של סוקרטס (שבז לחכמת אנוש), מחד, אך כהשלמה למורשתו (כמי שהעמיד את האדם במרכז המיתוס), מאידך, כמושגים אנושיים.

כשפילוסופיה מתגלעת כמיתוס נדמה שנסתם עליה הגולל, אך לא במקרה של סוקרטס. סוקרטס הוא המיתוס של הפילוסופיה עצמה. הפילוסופיה שינתה את גוניה במהלך ההיסטוריה כמעט מכל הבחינות: השקפות עולם עלו וקרסו, סגנונות התחלפו, נושאים השתנו, ויכוחים התעצמו וגוועו, אמיתות הוצגו כשקרים ולעתים אף שקרים הוצגו כאמיתות. אך סוקרטס נותר לעולם כציווי חבוי, כמודל לחיקוי. המחשבה שהעמידה למבחן כל ערך וכל אמת איננה יכולה להעמיד למבחן את המיתוס שלה עצמה. תמיד זה שוב האדם החושב הבודד אל מול כל העולם. לכן עין חדה לא תוכל שלא להבחין באיש זקן ונרדף, התר אחר שאננות המדמים עצמם לדעת על מנת למלא את שליחותו הקדושה. מצוי הוא בכל טקסט פילוסופי ובכל שיחה כצל מאיים על כל מסקנה חפוזה. "לדעת שאינך יודע" זו השליחות וזו התוצאה המקורה.

אך דמותו של סוקרטס חיונית אף לדיון המשפטי, מפני שדיון זה הוא דיון פילוסופי בכוח גם אם לא תמיד בפועל (ויש שיאמרו לעולם לא בפועל). בדיאלוג אחר של אפלטון, הדיאלוג "תאיטיטוס", עומד סוקרטס על ההבדל בין מי שהתחנך חינוך

משפטי לבין מי שהתחנך חינוך פילוסופי. הראשון, טוען סוקרטס, לומד לדבר לתוך סיטואציה מוגבלת בזמן ובנושא, בעוד שהאחרון לומד לא להגביל עצמו לא למסגרת של זמן ולא למסגרת של נושא¹⁶. במילים אחרות, בדיון הפילוסופי, בניגוד לדיון המשפטי, הצורך בהכרעה איננו מגביל את מסגרת הדיון. לכן, דיון משפטי הוא, בדרך כלל, דיון פילוסופי בכוח אך לא בפועל. יחד עם זאת, המטר הסוקרטי הבסיסי חשוב לדיון המשפטי לא פחות מאשר לדיון הפילוסופי. החכם, מלמד סוקרטס, הוא מי שאיננו מדמה לדעת את שאיננו יודע, לכן החכם מסרב לקבל את הדעה המקובלת אך ורק מפני שהיא מקובלת ותמיד נותר חשדן ביחס לשיפוטי; אתוס בסיסי לחשיבה פילוסופית, שחייב ללוות כל חשיבה משפטית שמתחייבת לשמש כערכאה ביקורתית אמינה לגילוי האמת ולהגנה על הצדק.

16 כך מסביר זאת סוקרטס לבן שיחו תאודורוס:

“באשר בידי אלה [המחונכים חינוך פילוסופי] נמצא תמיד דבר זה שאמרת, דהיינו – פנאי, והם משיחים איש עם רעהו בשלווה, וכששעתם בידם; וכשם שאנחנו עברנו זה עתה מדיון אחד למשנהו וכבר הגענו לשלישי, כך עוברים גם הללו מבעיה לבעיה, כשהחדשה המזדמנת להם תמשוך את לבם יותר מזו שהיו דנים בה, והלא הוא הדבר שאירע לנו. ואורכם או קיצורם של הדברים לא איכפת להם כלל, – אם אך יוכלו להשיג את האמת. לעומת זאת מדברים הנואמים [בבית המשפט] תמיד בחיפזון – הלא נזילת המים שבשעון מאיצה בהם – וגם נבצר מהם להשמיע דברים. בכל עניין שירצו, אלא בעל דינם עומד על גבם ומכריחם להצטמצם, כשבידו רשימת הסעיפים שמחוץ לגדרם אסור להם להרחיב את הדיבור”. אפלטון כתבי אפלטון (תשל”ה, כרך ג) 119.